

Հայագիտական հրատարակութիւններ

Գ. Տ. ԽՐԼՈՊԵԱՆ, «ՀԱՅ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԽՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏ-
ՄՈՒԹԻՒՆ», Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երևան,
1978, 444 էջ :

Հայ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ ընկերային փիլի-
սոփայական մտքի ուսումնասիրութեան յատկացումը առաջին լիա-
հատոր երկասիրութիւնն է Փրոֆ. Գ. Խրլոպեանի այս աշխատութիւնը :
Հեղինակին հիմնական մտահոգութիւնն է միջնադարեան միաթիւք եւ
տոկմաթիւք կեդեւէն, որ կը պարուրէ հեղինակներու աշխարհայեաց-
քը, դուրս բերել եւ ցոյց տալ իւրաքանչիւրին դերը ընկերային ի-
մաստասիրութեան զարգացումի գործին մէջ (էջ 397) :

Գիրքը կրնայ նաեւ ենթաճողը Հայթայթիւ փիլիսոփայական
գիտութեանց մտքին մէջ յարաբերաբար նոր ճիւղի մը՝ մարդաբա-
նութեան (philosophical antropology)։ Հակառակ գործին ընկերա-
բանական մտածողութեան բացայայտումին ուղղուած բնոյթին, ըն-
թեքցողը անմիջականօրէն կը զոյգ մարդու բնութեան եւ կացութեան
տունչնաւած տեսութիւններուն զուգընթաց գոյութիւնը կեդրոնական
նիւթին հետ։ Գուցէ այս պարագան (ինչպէս Խրլոպեան կը բացատ-
րէ՝ նաեւ այլ հարցերու կապակցութեամբ), հետեւեալք է այն իրո-
ղութեան որ Հայ իմաստասիրութեան սկզբնական ձեւաւորումին ուղ-
ղակի ուղղուելները եղած են մէկ կողմէ յունական դասական մշակոյթ-
իւր, եւ միւս կողմէ՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնը։ Երկուքին
համար ալ ընկերութեան ըմբռնողութիւնը կը սկսի անհատին եւ կը
կառուցուի անոր շուրջ։ Այսինքն՝ մարդը կը կազմէ ընկերային փի-
լիսոփայութեան մեկնակէտը։ յունական աւանդութեան մէջ, մարդը՝
իրրեւ բանական էակ, իսկ քրիստոնէութեան (եւ առհասարակ բոլոր
կրօններու) մէջ, մարդը՝ Աստուծոյ պատկերին բիրեկացումովը իր մէջ։
Խրլոպեան յաճախ կ'ընդլայնէ իր նիւթը՝ տալով խնդրոյ առարկայ
հեղինակին կամ զարոյցին մարդաբանական, բնաբանցական, բնափի-
տական, բարոյագիտական եւ այլ հայեացքները։ Սակայն քննարկումի
այս ոճը իր կարգ մը առաւելութիւններուն կողքին, երբեմն կ'ուռննայ

անպատեհ ազդեցութիւն՝ կեդրոնական դադափաբին յստակութեան եւ պարզութեան վրայ:

Առաջին գլուխը նուիրուած է հայ իրականութեան մէջ ընկերային իմաստասիրութեան ձեւաւորումին սատարող շորս տարբերուն բացայայտումին: Ասոնք են՝ դիցարանական, հեթանոսական, բուն քրիստոնէական եւ աղանդաւորական տարբերը: Հեղինակը հակիրճ կերպով հոս կ'ամփոփէ այն բոլոր խնդիրները, զորս մանրամասնօրէն պիտի ուսումնասիրէ հետագայ գլուխներուն մէջ, սկսած Ե. դարու Մաշտոցեան մշակութային զարթոնքէն մինչեւ Ը. դար, կա- նուխ Ֆէոտալական շրջանի աւարտը:

Յաջորդ գլուխը կ'ուսումնասիրէ Մաշտոցեան ընկերային ի- մաստասիրութիւնը: Հեղինակը Ե. դարը կը նկատէ անկիւնադարձա- յին ժամանակաշրջան մը, որ «յայտնի է Ֆէոտալական յարաբերու- թիւնների ուսեղացմամբ, իր դարն ապրած հելլենիստական կացու- թածեւի դէմ նրա տարած վերջնական յաղթանակով, հայկական պե- տականութեան կործանումով, ազատագրական պայքարի ուսեղաց- մամբ եւ հայ մշակոյթի աննախընթաց զարգացմամբ: Միաժամանակ այդ շրջանում են հանդէս եկել առաջին հայատառ ինքնատիպ իմաս- տասիրական մատենները, որտեղ տարբեր տեսանկիւններից ու տարբեր մակարդակով քննարկում են ժամանակաշրջանի յուզող խնդիրները, որոնց թւում զգալի տեղ էին գրաւում նաեւ ընկերաբա- նական հարցերը» (էջ 88): Այս պատկերին դիմաց, հեղինակը կը վեր- լուծէ Մաշտոցի մտածումները, անոր փորձերը՝ զարգացնելու պատ- մութեան փիլիսոփայութիւն մը, հիմնուած հաւատքի եւ բանակա- նութեան անհրաժեշտ միութեան սկզբունքին վրայ: Կորիւնի՝ մարդու բնութեան շուրջ իրապաշտ կարծիքներու ներկայացումով կը զբաղի վերջին մասը:

Երրորդ գլուխը նուիրուած է «չարիքի յաղթահարման բա- նական տեսութեան մշակման փորձեր»-ուն, եւ անշուշտ գլխաւորաբար կը յենի Եղնիկ Կողբացիի «Եղծ Աղանդոց»-ին վրայ: Եղնիկ, կը զրէ Որլոպեան, կը փորձէր «մշակել մի այնպիսի քրիստոնէական վարդապետութիւն, որը համապատասխանէր նաեւ ազգային իւրայատուկ պայմանների պահանջներին» (էջ 118): Եղնիկ կը յաջողի նաեւ բացա- յայտել ընդհանուր գաղափարական եղրեր՝ բնապաշտական կրօն- ներու, դասական փիլիսոփայութեան եւ աղանդաւորականութեան միջեւ (էջ 118): Եղնիկ իր՝ չարիքի մարդակեդրոն, ոչ-գոյացական մեկնարանութեամբ, եւ բազմաթիւ աշխարհիկ ըմբռնումներով ընկե- րային յարաբերութեանց շուրջ, կը նկատուի առաջին հայ իմաստասէ- րը, որ առած է նախաձեռնութիւնը շեղելու կրօնա-շատագովական յանձնառութիւններէն եւ որդեգրելու իրապաշտ կեցուածքներ: Իր

անձնիրշխանութեան տեսակէտներով եւ մերժումովը՝ չարիքի առկայութեան, նշնիկ կը կենայ «ընկերային լաւատեսութեան դիրքերում» (էջ 139)։ Առաւել կամ նուազ չափով, Ոսկեղարու բոլոր մատենագիրներու մօտ զգալի են յատակ հակումներ դէպի աշխարհիկ մտածելակերպերը։ Դաւիթ Անյաղթով այս երեւոյթները կը վերածուին աշխարհիկ փրկիսոփայութեան մը սկզբնաւորութեան։

«Հայրենասիրութեան եւ պատմամբութեան տեսական հիմնաւորումը»՝ խորագիրն է չորրորդ գլուխին, ուր Փաւստոս Բիւղանդի, Նղիշէի, Ղազար Փարպեցիի, Սերէոսի, Մովսէս Կաղանկատաւացիի եւ Ղևւոնդ Պատմիչի ընկերային բմբունումները կը ներկայացունին ամփոփ կերպով։ Հեղինակը արդարօրէն կը հաստատէ թէ ընկերային իրականութեան առարկայական ճանաչումին մեծապէս սատարած են վերոյիշեալ հեղինակներուն փորձերը՝ բացայայտելու պատմութեան ընթացքի օրէնքներն ու սկզբունքները (երեւութապէս առանց ժրտելու նախախնամութեան սկզբունքը, սակայն զործնականապէս դանցառելով դայն)։

Իրականութեան փոփոխելիութիւնը հաստատելու Պորենացիի ճիշդ տարրեր կոչմ մըն է՝ իր եւ Ոսկեղարու մտածողներէն շատերու արտակարգօրէն առարկայական բմբունումներուն։ Հինգերորդ գլուխը կը պարզէ Պորենացիի նախաձեռնութիւնը՝ պատմութիւնը, եւ տահաարակ ընկերային իրականութիւնը բացատրելու «պատճառահետեւանքային» չափանիշերով։ Պորենացի ընկերութեան կառոյցն ու յարաբերութիւնները «պայմանաւորում է մարդով, նրա կառուցուածքով» (էջ 263), եւ ժամանակաշրջանին հասկացողութիւնը մարդու շուրջ առ հասարակ կը կրէ այս կարծիքին ազդեցութիւնը։ Պորենացիի պատմութեան փրկիսոփայութիւնը բացատրելու համար, Պրլուպեան պարտաւորուած կը զգայ մանրամասնելու անոր՝ մարդու եւ ընկերութեան կառոյցի բմբունումները։

Նորպղատոնականութիւնը կը նշէ փրկիսոփայութեան պատմութեան ամենէն բարդ հանգրուաններէն մէկը։ Անիկա պատճառահան-արիտոտոնական խառն աւանդութեան եւ ^{Գրեթէ 26 հոգան} ~~Իրականութեան~~ վարդապետութեան տարօրինակ համադրումն է։ Ներքին հակասութիւններով լեցուն, սակայն հետաքրքրական այս ուղղութեան կը պատկանին Դաւիթ Բերական, Դաւիթ Անյաղթ եւ Անանիա Շիրակացի։ Գրախօսուող աշխատասիրութեան վեցերորդ գլուխը գլխաւորաբար կը զբաղի Դաւիթ Անյաղթի փրկիսոփայութեան մանրամասն պարզարանումով։ Տեղ տրուած է անոր փրկիսոփայութեան սահմանումին, զոյարանական, իմացարանական եւ տրամաբանական գիտութեանց Դաւիթ Անյաղթի կարծիքներուն։ Թերեւս Պրլուպեան համաձայն դանուի այն նկատողութեան թէ Անյաղթի գործը իր ամբող-

ջութեանը մէջ առած, ակադեմական ընդթ ունի, եւ անոր մօտ կարելի չէ հանդիպիլ զազափարներու արտասովոր նորութեանց, կամ՝ նորագոյնականութեան յատուկ հանդիպներուն տրուած լուծումներու: Նաեւ՝ Անյաղթի կը պակսին Եղնիկի, Խորենացիի եւ հետագային՝ Եփրակացիի մտածումի համարձակութիւնը, խիղախումները՝ ընդունուած սահմանումներէ անդին: Ինչպէս հեղինակը կը յիշէ, Անյաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան»ով, մեկնութիւնով, նաեւ թարգմանութիւններով եւ դործունէութեամբ, շուրջ տասը դարու իմաստասիրական աւանդութիւն մը կ'տրուկ եւ մասնադիտական տարանջերով մուտք կը դործէ հայ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, պաշտօնապէս սկիզբ դնելով աշխարհիկ փիլիսոփայութեան եւ դիտութեանց: Անյաղթի հետեւողական եւ կազմաւորուած անհատականութեամբ շատ իմաստասէրներ շէնք ունեցած:

Եթերորդ դուիւր յատկացուած է «հակաՖէոտալական ժողովրդական շարժումներու ընկերային իմաստասիրութեան»: Աղանդաւորական շարժումներու (Պաւլիկեան, Մարկէնական, Թոնդրակեան եւլն.) շուրջ ցարդ կատարուած ուսումնասիրութիւններու լաւագոյններէն մէկը կարելի է նկատել Խրրլորեանի այս փորձը: Առհասարակ դիրքի առաջին դուիւրին կողքին, հեղինակի աշխատութեան ամենէն աւելի յաջողած հատուածն է այս մէկը:

Իսկ վերջին դուիւր՝ «Ղեկավարման բարոյական կողմերու վերլուծումն» է, կամ՝ բարոյախօսութեան բանական մօտեցումներու համառօտ բացայայտումը Յովհան Մանդակունիի, Յովհան Մայրադամեցիի, եւ Յովհան Օձնեցիի դործերուն մէջ:

Հակառակ տեղ տեղ նշմարելի անհարթութեանց, եւ որոշ հեղինակներու հանդէպ ցուցարներուած համակրական տրամադրութեան ու խանդավառութեան պատճառով որդեգրուած չափանիւշերու փոքր ինչ խախտումին, հայ ընկերային իմաստասիրութեան պատմութեան նուիրուած այս հատորը, գիտական հարուստ փաստաքիւլումներով, տրամաբանական ամուր կառոյցով ու ներկայացման եղանակով կը վիճայ անոր հեղինակին ունեցած իմաստասիրական գիտութեան մեծ պաշարին, ինչպէս եւ նոր ուղիներէ քալելու անոր յանդուգն նախաձեռնութեան մասին:

Գէորդ Տ. Խրրլորեանի «Հայ Սոցիալական իմաստասիրութեան Պատմութիւն» աշխատասիրութիւնը իր որակական ու քանակական առումով առաջին լուրջ ներդրումն է յիշեալ մարդին մէջ, ու անհրաժեշտ սկիզբ մը, հայ իմաստասիրական մտքի տարրեր երեսները առաւել ամրոջկական ու լայն տրամադրիծով ուսումնասիրելու պահանջքին:

PAUL Z. BEDOUKIAN, «COINAGE OF THE ARTAXIADS OF ARMENIA», Royal Numismatic Society, Special Publication, Number 10, London, 1978, 81 pages + 8 plates.

ՓՈՒԶԱՐԵՆԶ ՊՏՈՒԿԵԱՆ, «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՇԷՍԵԱՆՆԵՐՈՒՆ ԴՐԱ-
ՄԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԵՆ», Դրամագիտական Արքայական Ընկերակցութիւն,
Մասնաւոր Հրատարակութիւն, քիւ 10, Լոնտոն, 1978, 81 էջ + 8
տախտակ :

Վերջին տասնամեակներուն, հայ ժողովուրդի պատմութեան
տարրեր բնագաւառներուն ընծայուած յատուկ ուշադրութենէն ան-
մասն չմնաց նաեւ դրամագիտութիւնը, որուն գիտական ուսումնա-
սիրութեան նուիրուած երախտաւորներու շարքին մէջ իր եզակի տեղը
ունի Դոկտ. Զ. Պտուկեան : Հայագիտական ու դրամագիտական հան-
դէսներու մէջ՝ հայերէն եւ անգլերէն լեզուներով հրատարակուած իր
բաղմաթիւ յօդուածներուն կողքին, Դոկտ. Զ. Պտուկեան մամուլին
յանձնած է նաեւ կարեւոր թիւով մենագրութիւններ, որոնք միջազգա-
յին ճանաչումի արժանացուցած են իրենց հեղինակը : Դոկտ. Զ.
Պտուկեանի վերջին հատորը՝ «Հայաստանի Արտաշէսեաններուն Դրա-
մահատութիւնը», արձանագրուած նոր նուաճում մըն է հայ դրամա-
գիտութեան ուսումնասիրութեան մարզին մէջ :

Այնպատասխրութիւնը կը բաղկանայ յառաջարանէ, ու գլխաւոր
վեց մասերէ :

Յառաջարան

Պատմական Հայաստանը կը դտնուի երեք ցամաքամասերու
քառուղիին վրայ : Հեռեւարար, հայեր հողիւ կրցան իրենց դոյու-
թիւնը պահէլ շնորհիւ իրենց քաջութեան եւ լեռնային գիրքին : Հա-
յաստան ենթարկուեցաւ անհամար արշաւանքներու, որոնք պատճառ
դարձան պատմական բաղմաթիւ յուշարձաններու կորուստին եւ բնա-
ջնջումին :

Աւելին, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին՝ Փոքր Ասիոյ
քրիստոնեայ բնակչութեան բնաջնջումէն ետք՝ Պատմական Հայաս-
տանը դարձաւ խոպան վայր մը, եւ ոչ մէկ պեղում կարելի եղաւ կա-
տարել այնտեղ :

Հայոց պատմութեամբ դրազող արեւմուտքի մտաւորականնե-
րու թիւը շատ փոքր է, որովհետեւ քիչ են օտար լեզուով հայոց
պատմութեան գիրքերը : Նաեւ, շատ քիչ մտաւորականներ արտա-
շէսեաններու դրամահատութիւնը նկատած են որպէս առաջնակարգ
պատմական սկզբնաղբիւր : Ներկայ հատորը փորձ մը կը հանդիսանայ
ոսոյն բացը լեցնելու :

Արտաշէսեանները

Արտաշէսեաններուն եւ տուեալ ժամանակաշրջանի հայ ժողովուրդի պատմութիւնը տրուած է հակիրճ տողերու մէջ, հիմնուելով հին եւ արդի ծանօթ պատմաբաններու գործերուն վրայ: Այս մասին մէջ խիստ շահեկան է Արտաշէսեան հարստութեան ազգաբանական տատակը, որ ցոյց կու տայ իւրաքանչիւր արքայի դահակալութեան տարեթիւր, առաւել՝ ամփոփ տեղեկութիւններ անոր ազգականական կապերու նկատմամբ:

Արտաշէսեաններու Դրամահատութիւնը

Այս բաժինը հարկաւ դիրքին գլխաւոր մասն է: Արտաշէսեան դրամները ունին իրենց իւրայատուկ ոճը. յաճախ հայկական խոյրը եւ ասպորոշը կը հանդիսանան անհերքելի փաստեր: Այլ խօսքով՝ հոս ցոյց տրուած են այն յատկանշական կէտերը, որոնք բնորոշիչ հանգամանք ունին ըստ տուեալ դրամի մը կամ զահակալի մը: Օրինակ՝ արծիւներ, ութ-ճառագայթ աստղ, մակազրութիւններ, եւն.: Նոյնպէս օգտագործուած են պատուանդաններ, փակազրութիւններ, եւն.: Կարգ մը պարագաներու բնորոշիչ ազգակ նկատուած է հատանուած դրամին վրայ թաղաւորին դիմանկարը, կամ՝ կիսանդրին: Հետեւաբար, բազմաթիւ դրամներ վերագրուած են Արտաշէսեան հարստութեան պատկանող տասնվեց զահակալներուն: Կարգ մը զահակալներ թողարկած են թէ արծաթ եւ թէ պղինձ դրամներ, իսկ ուրիշներ՝ մի միայն պղինձ դրամներ:

Արտաշէսեան Դրամներուն Մակագրութիւնները

Իւրաքանչիւր զահակալի վերագրուած են զանազան մակազրութիւններ: Առ հասարակ անոնք կը բաղկանան անձանուններէ, պատուանուններէ, տիտղոսներէ, ածականներէ եւ ստորոգելիներէ: Անոնց ներկայացուած ձեւը կարեւոր է, այսինքն՝ անոնց տողերուն թիւը, երկրաչափական դիրքը, այսինքն՝ ուղղահայեաց, զուգահեռական, դէպի վեր կամ վար, աջ կամ ձախ ուղղութիւնը: Քիչ պարագաներու՝ կան մակազրութիւններ, որոնք չուրջանակի են, եւ ընթեռնելի են ժամացոյցի սլաքի ուղղութեամբ, եւ կամ՝ հակառակը:

Արտաշէսեան Դրամահատութեան Զափակամութիւնը

Դրամներուն կշիւը եւ անոնց մետաղային համեմատական տարրադադրութիւնը կարեւոր են դրամագիտութեան համար: Արտաշէսեան դրամներուն մեծամասնութիւնը պղինձ է: Արծաթ դրամներուն պարագային՝ անոնք կշռային որոշ զրութեան մը կը հնազանդին: Իսկ պղինձ եւ անագապղինձ դրամներուն պարագային՝ այս օրէնքը խրատօրէն կիրարկուած չէ, որովհետեւ անոնց մետաղները յարաբերաբար նուազ արժէքաւոր են: Բազմաթիւ դրամներ՝ թէ՛ արծաթ, եւ թէ՛ պղինձ, եւ անոնց ենթարաժանումները ուսումնասիրելէ ետք, հեղի-

նակը պատրաստած է ցանկ մը, որ կու տայ իւրաքանչիւրին միջին կշիւը: Նաեւ տրուած է կարգ մը արծաթի դրամներու եւ շորեքդրամներու համեմատական առ հարիւր արծաթի քանակը: Այսպիսով կը դիւրանայ տուեալ դրամը որոշ գահակալի մը վերադրելու գործը, եւ միաթամանակ՝ ինքնարեւարար կ'որոշուի դրամին ինչ պիտակի տակ ղետեղելը:

Յուցակ (Դրամացուցակ)

Հեղինակը, կարելիութեան սահմաններուն մէջ, ոչ մէկ ջանք խրնայած է կարեւոր գիտելիքներ հաւաքելու արտաշէսեան դրամներու մասին: Այս նպատակով ան պրպտած եւ դտած է զանազան դրամներ, որոնք կը գտնուին ազգային կամ անհատական հաւաքածոներու մէջ:

Արտաշէսեան իւրաքանչիւր գահակալի դրամներուն մասին ամփոփ կերպով տրուած են հարկ եղած գիտելիքները. մակագրութիւններ, կշիւ, մետաղի գտութիւն, չափ, փակագրութիւններ, խորհրդանշաններ, նշաններ եւ դրամին գտնուած վայրը: Եւ այս բոլորը կ'ենթադրեն երկարատեւ ու տքնաջան աշխատանք, ինչ որ չէ խնայած հեղինակը ներկայացուող աշխատասիրութիւնը գիտական մակարդակի վրայ պահելու համար:

Տախտակներ

Ըստ դասական աւանդութեան, զիրքին վերջաւորութեան ղետեղուած են ութ տախտակներ, որոնք կը պարունակեն 168 դրամներու նկարներ: Թէ՛ տախտակները եւ թէ՛ անոնց վրայի նկարները թուագրուած են, որպէսզի ընթերցողը զիրութեամբ գտնէ հատորին մէջ մասնանշուած դրամի մը նկարը:

Աշխատասիրութիւնը ունի նաեւ անձնանշաններու եւ տեղանուններու ցանկ մը, ինչ որ մեծապէս կը դիւրացնէ հատորին օգտագործումը:

Պտուկեանի ներկայացուող աշխատասիրութիւնը գրուած է ըստ դրամագիտական մեթոտներու. չափականութիւն, պատմական տըւալներ, վիճակագրական վերլուծում, առարկայական մօտեցում միշտ կիրարկուած են, երբ կարելի է: Պէտք է նշել, որ հակառակ արտաշէսեան դրամներուն սակաւութեան, հեղինակը յաջողած է հաւաքել րաւականաչափ նիւթ, տեղեկութիւն, տուեալներ եւ գիտելիքներ՝ հրնարաւոր չափով ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը հրապարակ ղնելու համար: Ան միշտ խուսափած է մակերեսային եզրակացութիւններէ եւ անտեղի ընդհանրացումներէ: Սոյն հատորը արդիւնքն է յարատեւ, խորաթափանց ու տքնաջան աշխատանքի:

Պտուկեան՝ տաղանդաւոր դրամագէտը, որ շուրջ երեսուն տարիներէ ի վեր կը կատարէ իր հետազօտութիւնները եւ կ'ուսումնասիրէ

Հայկական դրամները, ու հեղինակն է բազմաթիւ աշխատանքներու, անդամ մը եւս բազմահմուտ ու բծախնդիր զիտաշխատողի իր տաղանդը կը դրսեւորէ զբախտաբանական այս նոր աշխատասիրութեամբ: Պէտք է շեշտել թէ Պտուկեան՝ իր այս վերջին հատորով արտաշնչական զբաղմունքները կը հասցնէ միջազգային ուսումնասիրութեանց մակարդակին: Դոկտ. Զ. Պտուկեանի «Coinage of the Artaxiads of Armenia» երկասիրութիւնը կու գայ հանդիսանալ միակ դասական հատորը այս նիւթին մասին: Ան հոյակապ, կոթողային աշխատանք մըն է:

ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

B. NARCIS (Editor), «ARMENIAN ART TREASURES OF JERUSALEM», New York, 1979.

Պ. ՆԱՐԳԻՍ, (Խմբագիր) «ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԳԱՆՁԵՐԸ», Նիւ Եորք, 1979:

Հայկական միջնադարեան արուեստը յատկապէս վերջին տարիներուն լայն ճանաչողական հետազոտութեան կ'ենթարկուի. տարբեր ազգութեան մասնագէտներ այդ հարցին կը մօտենան որոշակի նպատակներով ու մտահոգութեամբ՝ պարզել հայկական արուեստի կապը նախաուրարտական, ուրարտական ժամանակաշրջաններուն, ինչպէս նաեւ դրացի երկիրներու արուեստներուն հետ: Ոմանց համար խնդրոյ առարկայ են հայկական միջնադարեան արուեստի թողած կարգ մը ազդեցութիւնները արևմտեան աշխարհի միջնադարեան արուեստին վրայ: Կատարուած ուսումնասիրութիւններն ու հետազոտութիւնները, որոնցմէ քանի մը հատը անկասկած կոթողային աշխատութիւններ են, կու գան ցոյց տալու թէ հայկական արուեստը անբաժան մէկ օղակն է քրիստոնէական աշխարհի արուեստին, հետեւաբար՝ քրիստոնէայ աշխարհի արուեստի զարգացման պատմութեան աւելի հանգամանօրէն ուսումնասիրութեան մէջ կարելորդ դեր մը ունի հայկական արուեստի համակողմանի ու անաչառ հետազոտութիւնը, ինչպէս նաեւ մեզի հասած հնագիտական նիւթերու զիտական նկարագրութիւնն ու հրատարակութիւնը: Արդէն իսկ կարգ մը երկասիրութիւններով ապացուցուած է որ թէ՛ բիւզանդական եւ թէ՛ եւրոպական աշխարհի արուեստներու պատմութեան մէջ՝ կարգ մը մուտք կ'էտերու վրայ լոյս կընան սփռել հայկական միջնադարեան արուեստի զիտական ուսումնասիրութիւնները:

Այժմ, հայկական արուեստով հետաքրքրուողներու տրամադրութեան տակ է «Երուսաղէմի Հայկական Արուեստի Գանձերը» չքով հրատարակութիւնը: Հատորի պատրաստութեան համար աշխատած են եւ հայ եւ օտար մասնագէտներ, բան մը, որ նպաստած է ասուելադոյն բարեկողմութեամբ ներկայացնելու հայկական արժէք ներկայացնող երուսաղէմի հայկական արուեստի գանձերը: Գունադարձ այս հրատարակութիւնը բաղկացած է 194 լուսանկարներէ, որոնցմէ 131-ը դուստուր, պատրաստուած՝ Զոլանտայի մէջ:

Հրատարակութեան սկիզբը երուսաղէմի Պատրիարք եղիշէ Արք. Տէրաշէրանի նստակն է, ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի. «Հայ Ժողովարդի անկեղծ նուիրումը արուեստի հանդէպ, անոր ճաշակի կատարելութիւնը, լուսադոյնս կ'ոպացուցուին այս գլուխ դործոցներով...»:

Հատորի ներածական խօսքը դրած է Գալիֆորնիոյ համալսարանի Հայալիտական ուսմանց բաժնի վարիչ՝ Փրոֆ. Աւետիս Սանճեան: Ան իր խօսքին մէջ երուսաղէմի հայկական գաղթօճակի պատմութիւնը տալու ընթացքին, հանգամանօրէն կանգ կ'առնէ նաեւ երուսաղէմի կատարած մշակութային դերին վրայ:

Փրոֆ. Պ. Նարզիս, որ խմբագրած է հատորը, իր նախաբանին մէջ՝ կարճ, բայց ամփոփ կերպով հատորի պատրաստութեան հետ կապուած կարգ մը անհրաժեշտ բացատրութիւններ տալէ ետք, իրաւամբ կը նշէ. «Զարմանալի է այն իրողութիւնը որ այս հսկայ հարստութեան շատ քիչ բան հրատարակուած է ցարդ...»: Այնուհետեւ ան կը ծանօթացնէ հրատարակութեան մէջ իրենց նպաստը բերած անձերն ու հիմնարկութիւնները: Կ'իմանանք որ երուսաղէմի Պատրիարքութեան միաբաններն ու բանասէրները մեծ օգնութիւն ցոյց տուած են: Կտրելուր օգնութիւն մատուցած են երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի տնօրէն՝ Ակադ. Լեւոն Խաչիկեան, եւ նոյն հաստատութեան փոխ-տնօրէն Բարդէն Չուգասրդեան: Իրենց խորհուրդներով ու թելադրութիւններով հատորի պատրաստութեան օգնած են նաեւ Փրոֆ. Սիրաբիի Տէր Ներսէսեան, Օր. Ժազկին Պօէլ, Տրքթ. Վ. Ներսէսեան եւ ուրիշներ:

Ողջունելի եւ ուսանելի է տեսնել որ հայագիտութեան տարրեր բնագաւառներէս հետ տարնչուող դէմքեր ու հիմնարկութիւններ իրենց շինիչ թելադրութիւններով կը նպաստեն հայադիտական կարեւոր հրատարակութեան մը պատրաստութեան աշխատանքներուն: Հատորը առաջին փորձն է հնարաւորին չափ համակողմանիօրէն ներկայացնելու երուսաղէմի հայկական արուեստի գանձերը, դիտականօրէն տալով անոնցմէ առաւել կարեւորներուն՝ արուեստի պատմութեան համար ունեցած արժէքը:

Ներկայացուող հատորը, որ վստահարար շատ ֆանք ու ճիշտ խլած է հրատարակիչներէն, դժբախտաբար զերծ չէ կարգ մը թերութիւններէ, որոնք այնքան ալ հաճելի չեն: Հրատարակութեան մէջ քանի մը տեղ կը նկատուին տպագրական լուրջ վրիպակներ, այսպէս օրինակ, երեք տեղ նկարները գլխիվայր տպուած են, ուստի կարելի չէ կարդալ այնպիսի կարեւոր հրամանագիր մը (Ֆերման) որ աւանդօրէն կը վերագրուի Մուհամմետ մարգարէին (էջ 11):

Նոյն ճակատագրին ենթարկուած է նաեւ Սալահետտինի հրամանագիրը, որ պետական ճանաչում կը շնորհէ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան, ու կը սահմանէ սաղիմահայութեան իրաւունքները:

Մեծ հետաքրքրութեամբ կարելի է դիտել այս ճոխ հրատարակութիւնը, ուր հանգամանօրէն ներկայացուած են հայկական արուեստի բոլոր մարզերը: Բաւական խնամքով ցուցադրուած եւ նկարագրուած են հայկական հնագոյն խճանկարի սքանչելի նմուշները (Ե. դար): Բացառիկ բժախնդրութեամբ ներկայացուած է մանրանկարչութիւնը, յատկապէս Կիլիկիան զարոցի ամենակարկառուն դէմքը՝ Թորոս Ռոսլինը, եւ անոր արժանի յաջորդը՝ Սարգիս Պիծակը, եւ ուրիշներ: Կարեւոր տեղ մը յատկացուած է նաեւ հնատիպ գիրքերու արուեստին, Քիւթահիյոյ նշանաւոր ճենապակիին, ասեղնագործուած վարագոյրներուն, զգեստներուն, եւայլն: Հատորը մեծ բաւականութիւն կը պատճառէ արուեստասէրին:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ

ԻՇՕՈ, «ԳԻՐԲ Ի ՎԵՐԱՅ ԲՆՈՒԹԵԱՆ», Գնմական բնագիրը, քարգմանութիւնը գրաքարից ռուսերէն եւ առաջաբանը՝ Սոնլիւ վարդապետի: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1979, 111 էջ:

Երեւանի Մշտոցի անուան Մատենադարանի ցուցարահի մուտքի աջ ու ձախ ցուցափեղկերուն մէջ ցուցադրուած են Մատենադարանի աշխատակիցներուն շարք մը ուսումնասիրութիւններն ու մենագրութիւնները՝ միջնադարեան արուեստի ու գիտութեան, փլիլիսոփայութեան ու պատմութեան վերաբերեալ աշխատութիւններ կամ բնագրերու գիտական հրատարակութիւններ, որոնք կարեւոր լոյս կը սփռեն ոչ միայն հայ, այլեւ եւ դրացի երկիրներու պատմութեան մութ ու անհասկանալի որոշ շրջաններուն վրայ: Հայ մատե-

նադրութեան ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտ պայման մըն է՝ միջնադարեան արուեստի ու գրականութեան հետ կապուած կարգ մը հարցերը աւելի յստակ բնորոշելու, եւ աւելի լայն պատկերացում կազմելու համար։ Հայկական մատենադրութեան նշանակութիւնը չի սահմանափակուիր լոկ հայկական միջնադարով՝ ան կու գայ նաեւ լուսարանելու Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու պատմութեան ու մշակութի կարգ մը անհասկնալի մնացած խնդիրները։ Այս իմաստով, Մենք ուզում ենք անուանել Մատենադարանի գիտաշխատողները անդնահատելի ծառայութիւն կը մատուցանեն։ Ներկայացուող հրատարակութիւնը բաղմաթիւ աշխատասիրութիւններէն մէկն է, որ ծնած է այս գիտական տաճարի կամարներուն տակ։

Գրախօսուող աշխատասիրութիւնը երիտասարդ բժշկուհի Ստելլա Վարդանեանի առաջին փորձը է։ Հեղինակը ցարդ իր ունեցած գիտական ելույթներով զնահատելի նպաստ մը բերած է միջնադարեան հայ բժշկագիտութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան։ Ս. Վարդանեան՝ իր մասնագիտութեան բերումով, ոչ միայն քաջածանօթ է արդի բժշկագիտութեան, այլեւ միջնադարեան բժշկագիտութեան, դեղաբոյսերու պատրաստութեան եւ գիտական այլ նրբութիւններու, կապուած՝ միջնադարեան բժշկագիտութեան պատմութեան։

«Գիրք ի Վերայ Բնութեան» բնագրին ասորի հեղինակը ապրած է Կիլիկիոյ Սիս մայրաքաղաքին մէջ։ Անոր մասին կան շատ քիչ տեղեկութիւններ, որոնք հակասական են. այսուամենայնիւ, կարգ մը փաստերու լրսին տակ Ս. Վարդանեան հաւանական կը զտնէ որ Իջօխ ապրած է Կիլիկիոյ մէջ, եւ 1243-1244 թթ.ուն՝ Սիսի մէջ կառուցանել տուած ասորական եկեղեցի մը։ Հաւանական է նաեւ որ Վարդան Արեւելքցիի հետ ան թարգմանած է Միքայէլ Ասորիի «Ժամանակագրութիւնը»։ Ասորի բժիշկ Իջօխ, ինչպէս կը նկատէ Ս. Վարդանեան, «Գիրք ի Վերայ Բնութեան»ը հաւանաբար գրած է հայերէն, որ անուովոր երևույթ մը չէր Կիլիկիան Հայաստանի մէջ, քանի որ «կողք կողքի ապրում եւ աշխատում էին հայ, ասորի, արաբ, յոյն, ինչպէս նաեւ եւրոպական ազգութիւններին պատկանող քաղաքական-եկեղեցական դործիչներ, դրոշներ ու գիտնականներ» (էջ 57)։ Բնագիտական բնոյթի այս աշխատութեան ասորերէն չարադրանքը յայտնաբերուած է, այնպէս որ հայերէն օրինակը կը մնայ միակ բնագիրը՝ ծանօթանալու միջնադարեան բժշկագիտութեան այս սկզբնաղբիւրին։

Այսպիսով, Ս. Վարդանեան հրատարակելով սոյն աշխատութեան գիտական բնագիրը, անդնահատելի ծառայութիւն մը մատու-

ցած կ'ըլլայ համաշխարհային բժշկադիտութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան:

Աշխատասիրութեան ներածական բաժնին մէջ Ս. Վարդանեան անհրաժեշտ տեղեկութիւններով ևւ մեկնաբանութիւններով կը ներկայացնէ Իշօխի «Գիրք Ի Վերայ Բնութեան» բնադիտական աշխատութեան եօթը «հիմնական թեմատիկ մասերը»: Այս հատուածներուն մէջ՝ դիտա-համեմատական եղանակով, ամէն մէկ թեմատիկ մասի արտայայտած միտքերը ան կը համեմատէ թէ՛ Իշօխի ժամանակաշրջանի, ևւ թէ՛ անոր նախորդներու արձանագրած դիտական նուաճութիւններուն հետ: Օրինակ, Ս. Վարդանեան ցոյց տալէ ետք Իշօխի ներդրումը սաղմնաբանութեան մէջ, համարձակօրէն կը յայտարարէ. «... եթէ պտղի սեռի ևւ նրա հիւսուածքների դոյացման հարցում Իշօխը շեշտում է այս չորս տարրերի գերը (իմա՝ հոգ, ջուր, կրակ, ևւ օդ, Մ. Գ.), ապա սաղմի զարգացումը նկարագրելիս հետանում է ռիտուստիկ տոկմաների նեղ կաղապարներից, իրեն դրսևւորելով իրբև ինքնուրոյն մտածող դիտնական» (էջ 68): Ս. Վարդանեան սակայն ցոյց կու տայ նաևւ միջնադարու այս դիտնական-բժիշկի սահմանափակումները: Այսպէս, եթէ Շիրակացին եօթերորդ դարուն չէր վարաներ յայտարարելու թէ երկրագունդը կլոր է, ապա՝ Շիրակացիին վից դար ետք ապրած Իշօխ՝ «խուսափում է խօսել երկրի գնդաձևութեան մասին, քանի որ քրիստոնէական եկեղեցու հայրերը չէին ընդունում դեռևւս Արիստոտելից եկող հայեացքը» (էջ 60):

«Գիրք Ի Վերայ Բնութեան» աշխատութիւնը, զոր մեծ խնամքով ու դիտական բարեխղճութեամբ պատրաստած է Ս. Վարդանեան, ունի նաևւ դիտական բնագրի ուսերէն թարգմանութիւն ևւ ներածական: Հոտորի վերջնաւորութեան գեակողւած է նաևւ անգլերէն ամփոփում մը:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ

ԶԱԽԷՆ ՄՍԸՐԼԷԱՆ, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ», Հրատարակութիւն Թէֆէեան Մշակութային Միութեան, Պէյրութ, 1978, 286 էջ:

Զաւէն Մարլեանի այս հոտորը Հայկական Հարցը չ'արծարծեր իր ընդհանրութեանը մէջ, այլ՝ անոր աւրնչուող երեք մասնակի երևոյթները միայն: Հեղինակը իր «Երկու Խօսք»ին մէջ կը կատարէ այս անհրաժեշտ ձգումը:

Առաջին բաժինը՝ «Կարս Արտահանի Հարցը Թուրք-Սովետ Յարաբերութեանց Լոյսին տակ (1939-1977)», առանձին ուսումնասիր-

բութիւն մըն է, ուր քննարկուած է Հայկական Հարցի այս նորագոյն երեսը: Որպէս ազդիւր օգտաւործուած են բրիտանական արտաքին նախարարութեան արխիւները, նաեւ հայերէնով, թրքերէնով եւ արեւմտեան լեզուներով լոյս տեսած գիրքեր ու յօդուածներ: Հեղինակը վստահօրէն անդրադարձած է այս անհաւասարակչիւ մօտեցումի թերութեան՝ օգտաւործումը միայն մէկ պետութեան արխիւներուն: Դիւրին է մատնանշել որ պատմական ուսումնասիրութիւն մը պէտք է քննութեան ենթարկէ քանի մը պետութեանց արխիւները, այս պարագային նաեւ թրքական եւ սովետական, սակայն իրատես եւ արդար ըլլալու համար, անհրաժեշտ է ի մտի ունենալ արտասահմանի հայ գիտաշխատողին զործնական դժուարութիւնները — արտօնութիւն ձեռք բերել սերտելու յիշեալ պետութեանց արխիւները: Այսուհանդերձ, կը կարծենք որ նիւթին քննարկումը պիտի ըլլար շատ աւելի ամբողջական եւ հիմնուոր, եթէ հեղինակը օգտաւործած ըլլար Միացեալ Նահանգներու արտաքին նախարարութեան արխիւները, որոնք արամադրելի են պրպտողին: Միացեալ Նահանգները, մանաւանդ Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք, շատ կարեւոր դեր խաղաց Կարս-Արտահանի հարցին մէջ: Կը կարծենք որ առանց դէթ անոնց քննարկումին՝ հարցը իր ամբողջութեանը մէջ չի ներկայանար օրտմութեան ստղէ:

Երկրորդական ազդիւրներու պարագային, ինչպէս յիշուեցաւ, հեղինակը օգտաւործած է հայերէնով լոյս տեսած հայաստանեան թէ արտասահմանեան գիրքերու եւ յօդուածներու կողքին՝ թրքերէն որոշ հրատարակութիւններ: Թրքերէն յօդուածներուն կարեւոր մասը թարգմանարար կամ քաղուածարար հրատարակուած է հայ մամուլին մէջ:

Քննարկուած հարցը ներկայացուած է իր ժամանակագրական բարդ հոլովոյթով: Ան սերտօրէն կապուած էր, եւ կը շարունակէ մօտէն տորնչուած մնալ, ոչ միայն Սովետ. Միութեան եւ Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութեանց, այլ նաեւ միջազգային քաղաքական իրադարձութեանց եւ գիւտնադիտական յարաբերութեանց յարախօսութիւններուն: Համաշխարհային Բ. Պատերազմի աւարտին, Սովետ. Միութիւնը Կարս-Արտահանի հարցը նախ կը ներկայացնէ որպէս հայկական հոգային սրահանջ. իսկ զօրացնելու համար այս թեզը՝ սփիւռքի հայաշատ գաղութներուն մէջ կը կաղմակերպուի ներգաղթի դէպի Սովետական Հայաստան:

Ապա հրապարակ կը նետուի վրացական «օրինաւոր պահանջը»: Նախապէս, ինչպէս տեղին գիտել կու տայ հեղինակը, «հարցին վրացական մասը սովետներուն կողմէ անցողակիօրէն նշուած էր» (էջ 65): Թէ սովետները ինչո՞ւ վրացական թեզը առաջ քաշած էին նիւ-

թի քննարկման ընթացքին՝ յայտնի չի դառնար: Միւս կողմէ՝ Արեւմտեան պետութեանց զէրքը սկիզբէն իսկ հայոց համար նպաստաւոր չէր: Միջազգային քաղաքական կացութեան փոփոխութեան հետ՝ Բրիտանիա եւ Միացեալ Նահանգներ յստակօրէն կ'որդեգրեն Թուրքիոյ պաշտպանի կեցուածք, մանաւանդ երբ կը սկսի պաշտպանութիւն եւ Թրուսիոյ վարդապետութեան շրջանը: Ապա, Սովետ. Միութիւն, Վրաստան բարի դրացիական յարաբերութիւններ պահպանեալ, 1935 թ. Մայիսի 30-ին, կը հրաժարի Թուրքիոյ նկատմամբ հոգային ամէն պահանջէ: Այնուհետեւ, Կարս-Արտասանի հարցը, դէժ միջազգային դիւանադիտութեան համար, կը դառնայ արտաքին նիւթ:

Հեղինակը աւելի շատ սեւեռումի տակ առած է նիւթին պատմական տուեալներն ու դէպքերը, քան՝ ծանրացած անոր դիւանադիտութեան վերլուծման: Իր վերլուծումները, որոնք կը նպաստեն հարցին պարզարանման, ընդհանրապէս արագ են եւ հապճեպ: Նիւթը նոր է եւ աշխարհական, եւ հետեւաբար աւելի դժուար է դայն քննութեան ենթարկել:

Հատորին երկրորդ նիւթը՝ «Ներքին Հողերու Հարցը», նոյնպէս աշխարհական է, եւ ցարդ անշուշտ մնացած խնդիր մը: Հասկնալիօրէն օգտագործուած աղբիւրները՝ յօդուած, զիրք, թէ փաստաթուղթերու հաւաքածոյ, ընդհանրապէս հայկական են: Ռուսական եւ սովետական արխիւներու բացակայութիւնը առաջին ակնարկով թերեւս նկատելի չէ. անոնց քննութիւնը շատ բան պիտի աւելցնէր ուսումնասիրութեան բովանդակութեան, եւ անոր որակին: Բրիտանական սահմանափակ թիւով արխիւները անշուշտ կը նպաստեն նիւթին, սակայն ոչ բաւարար են, ոչ ալ այնքան կենսական, որքան՝ սովետականները:

Այս բաժինին մէջ ներկայացուած են Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի հարցերը՝ նախասովետական թէ սովետական շրջաններուն մէջ: Հեղինակը ներկայացնելէ ետք հայապատկան երկու հողամասերուն վերջին 60-65 տարիներու քաղաքական հոլովոյթները, Քաղաքական Տեսութիւն» ենթարածին մէջ կը քննէ Սովետ. Միութեան սահմանադրութեան տրամադրութիւնները, երկրէն ներս ցարդ տեղի ունեցած հոգային փոփոխութեանց նախընթացները եւ Վիսն-Քուրթիովի վտանգը: Ան կ'արծարծէ «Խնդիրներու իրաւունքը», եւ զիրք կը ճշդէ տիրող կացութեան (սթաթիս քօ) պահպանման դէմ: Այս բաժինին մէջ Հեղինակը յստակ կերպով իր տեսակէտը կը պաշտպանէ:

Վերջին հողերու հարցի մասին ցարդ զրուած բաղժաթիլ յօդուածներուն մէջ Զ. Մարքլեանի ուսումնասիրութիւնը ամենէն ամբողջականն ու աշխարհական է:

Երրորդ բաժինը կ'ընդգրկէ այլ նիւթ մը. «Թուրքիոյ Քիւրտերը եւ Հայկական Հարցը»: Արագ տկնարկէ մը ետք քիւրտերու պատմութեան վրայ, հեղինակը կ'անդրադառնայ Հայ-քրտական յարաբերութեանց փուլերուն, քրտական զանազան ապստամբութեանց, քիւրտերու ներկայ կացութեան, ու Հայ եւ քիւրտ ժողովուրդներու ապադայ հեռանկարներուն: Հեղինակին համար հոս պատմական տուեալները ատաղձ են վերլուծելու համար Հայ-քրտական կապերու հին թէ՛ նոր այլազան երեսները: Մարլեան չի վարանիր շեշտակի տեսակէտներ եւ կարծիքներ յայտնել (էջ 263): Ուսումնասիրութեան վերջին երեք-չորս էջերը կարծէք հրաւէր կ'ուղղեն երկու ժողովուրդներուն՝ իրարհասկացողութեան եւ համագործակցութեան:

*
**

Կարս-Արտաշանի հարցը ամենէն կնճռոտ խորքով եւ ամենէն լայն տարողութեամբ նիւթն է, ուր հեղինակը շնորհիւ իր պրպտումներուն յաջողած է խնդրին այլազան ծալքերուն վրայ լոյս ափռել: Մնացեալ երկու բաժինները թէ՛ եւ մասնաւոր նորութիւններ երեւան չեն բերեր, սակայն կը լուսարանեն եւ ամբողջական կերպով կը ներկայացնեն նիւթերը:

Գրախօսուող Հատորին մէջ մէկտեղուած երեք ուսումնասիրութիւնները թէ՛ եւ երեւութապէս անջատ նիւթեր կը շօշափեն, իրենց խորքին մէջ սակայն անկապ չեն: Երեք նիւթերն ալ կը վերաբերին Հայ ժողովուրդի նորադոյն պատմութեան՝ ընդհանրապէս, եւ Հայկական Հարցին՝ մասնաւորապէս: Մարլեան այս գործով կրկնակի նպաստ կը բերէ նախ Հայ ժողովուրդի պատմութեան, ապա՝ անոր բազաբական դասին պաշտպանութեան:

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

ՄԱՐԻԱ ԺԵՅԲԸՊՍԸՆ (ԵԱԳՈՊՍԸՆ), «ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1907-1919 ԽԱՐԲԻՐԴ», Դամիերէմ ձեռագիր բնագրէն քարգմանցքիմ Ներսէս Եպս. Բախտիկեան [եւ] Միքիւր Սիմոնեան, Անքիլիս, 1979 (Ներածական՝ էջ Է-ԼԱ, Բնագրի հայերէն քարգմանութիւն՝ էջ 1-380 + Դամիերէմ ձեռագիր բնագրի լուսապատմէմ՝ էջ 1-963):

Պատկարելի եւ հաստատօր Հատոր մը՝ Մարիա Ժէյքըպընի «Օրագրութիւն»ը ոչ առաջինն է իր տեսակին մէջ, ոչ ալ դուցէ՛ պիտի ըլլայ վերջինը: 1916 թ.ին՝ Եռհաննէս Լեփսիսուի «Գաղտնի տեղեկագիրք»էն, ղեկավար Հէնրի Մորկընթոյի յուշերէն, Հէնրի Պարպիի ակա-նասեսի վկայութիւններէն ետք բազմաթիւ ուրիշներ գրեցին ու հրա-

տարակեցին իրենց անձնական վկայութիւնները Հայկական Տասնհինգի անցքերուն մասին: Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ աշխատող եւ այսօր իրենց անունով հրատարակուած յուշագրութիւններու որպէս հեղինակ ծանօթ միախոնարհներէն կարելի է յիշել անունները Կրինին, Նափին, Բլլըրին, ձերբորտին եւ տասնեակ ուրիշներու: Անոնց դորձերուն միտն կարելի է տակաւին աւելցնել վկայութիւնները Յայէզ Էլ-Ղուէյնի, Մարթին Նիլրակի եւ Արմին Վակների: Վերջապէս՝ պէտք է մոռնալ վերջին տասնամեակի բնթացքին լոյսին բերուած դորձերը Փափա Քունցլերի, Հ. Ու. Կլաքլըրի, Սթենլի Է. Քերի, եւ վերահրատարակուած յուշագրութիւնը Հայր Իսհազ Էրմելիի:

Այս անուններուն միտք էկաւ աւելնալու նաեւ անունը դանիացի միախոնարհի Մարիա Ճէյքըսթընի, որ, Վեհափառ Պորէն Ա.-ի իսկ բառերով՝ «Մարմնացեալ խղճի այդ ներկայացուցիչներէն մէկն է, որ ամբողջ վաթսուս տարիներ, իր երիտասարդական չին ու կենսունակ տարիքէն սկսեալ, անտեսելով ամէն հաճոյք ու վայելք եւ արհամարելով ամէն վտանգ, հետեւեցաւ Մեծ Վարդապետին, Տիտուս Քրիստոսի պատգամին, եւ այցի եկաւ բաղմաշարշար հայ ժողովուրդին, — անոր իրաւագուրի դաւաններուն, մերկին ու անթիին, հիւանդին ու վիրաւորին, որին ու որբուհին, այրին ու ծերունիին եւ մեծագոյն հաճոյքն ու երջանկութիւնը դատաւ դանոնք փոփելու եւ միաթաբելու, դանոնք պատասպարելու եւ խնամելու գերազանցօրէն նուիրական եւ մարդասիրական դորձին մէջ»:

«Օրագրութիւն»ի ընթերցումէն ի յայտ կու գայ, որ Ճէյքըսթըն չէր մտադրած հրատարակութեան համար պահել օրագրութիւն մը: Միախոնարհիին դորձը ցոյց կու տայ, որ ինք զրեց յաճախ ինքզինքին համար ու երբեմն նաեւ՝ դանիացի ժողովուրդին, եւ մանաւանդ դանուհիներուն համար, ինչպէս որ զրեց պարպուելու համար իր առօրեան աւելցող յուշումներէն, խոտիքներէն եւ փոթորկումներէն. աւելին՝ «Օրագրութիւն»ը ցոյց կու տայ որ օրերու վաղըրին մէջ այս դանուհին հասաւ չրջանի մը՝ երբ որոշեց այլ ձեռք չառնել իր տնտեսիկը եւ մոռնալ այն՝ ինչ որ կը պատկանէր անցեալին:

«Օրագրութիւն»ը կ'ընդգրկէ 7 Սեպտեմբերի, 1907 թ.-էն 6 Օգոստոսի, 1919 թ.-ի միջև ինկած ժամանակաշրջանին հետ առեւտուող զէպքերը, որոնք կը տարածուին Խորրերդի, Մալաթիոյ, Սերաստիոյ եւ անոնց անմիջապէս քովի կը դառնուող վայրերու մէջ: Այդ վայրերէն յականջ անուանէ կը յիշուին Մեղիւրէն, Հիւսէյնիկը, Մօրենիկը, Խուլուն կամ Խուլաղեղը (Թլիատին), Քեւրիկը կամ Կայսրիկը, Գեղվանքը, Կէօլճիւքը, Քեզլին Խանը, Բերին, եւ ուրիշներ:

Բաղմաթիւ եւ անոնք, որոնք կը տաղանցեն «Օրագրութիւն»ի էջերէն: Անոնք Նիքոսա Գելճճի դասախօսներն են, Խորրերդի, Մալա-

թիւոյ, Մեղիբէի եւ շրջակայ այլ վայրերու աւետարանական համայնքի պատկանող մատուրականներ, կրօնականներ, աղատ ասպարէզի մարդեր կամ պարզ հայեր, նաեւ՝ կրօնական առաքելութեան քույրերն ու կրօնականները, պետական իշխանաւորները, թուրք համայնքին ներկայացուցիչները, եւ հայ, թուրք, քիւրտ հիւանդներն ու հայ որբւայրիներն ու որբուկները: Ամբողջական դարձնելու համար այս մատեանին բովանդակութիւնը, անհրաժեշտ է տակաւին նշել անկէ ներս առկայութիւնը Հայկական Տասնհինգին առօրեան մանրամասնող զէպերուն: Եւ ի վերայ այս ամենայնի՝ քրիստոնէութեան եւ անոր խորունկ հաւատքին, աստուածապաշտութեան եւ մարդասիրութեան անսահման գրեւորումին, եւ մէկ մասին՝ ճակատագրապաշտութեան:

Ճէյբըպսըն կու տայ ոչ թէ լոկ իր տեսածները, կ'արձանագրէ ոչ միայն իր լսածները՝ իր պարտականութեան եւ առաքելութեան ընթացքին իրեն հասած, այլ անոնց հետ նաեւ իր տեսակցութիւնները Խարբերդի, Մեղիբէի, եւ շրջակայքի թուրք իշխանաւորներուն, զինուորական գեղափարներուն եւ նոյնիսկ հայոց ջարդերը իրագործելու սահմանուած ոճրագործներուն հետ: Ահա թէ ինչու համար այսօր իր Վերադարձութիւնը կը պահնու վաւերաբային զօրութիւն:

Ճէյբըպսըն իր օշադրութիւնը կը սկսի Տանիմարալի մէջ, եւ առ այդ առաջին դրանցումն անոր կու դայ Քոփէնհակէն, ահա թէ ինչու համար Վերադարձութիւնն մէջ կարելի է հանդիպել բաղմաթիւ հասարակութեան, որոնք հազիւ թէ կ'աղերսուին Հայկական Տասնհինգին հետ: Ճէյբըպսըն անսահման նուիրարելու մը ունի հայութեան հանդէպ այն բոլոր հաստուածներուն մէջ, որոնք կը խօսին Հայուն դողդոթայէն, անոր տառապանքէն եւ արինումէն: Մարդկային էակին հանդէպ անսահման սէր ու գուրգուրանք ունեցող այս կիներ սակայն, զրուսուած առելութեամբ մըն է որ կը զրէ իր տողերը, երբ կը խօսի ջարդարարին մասին: Դէպքերու դրանցումին մէջ մերթ կը բորբոքի մարդու եւ հաւատացեալ քրիստոնեայի արինն իր երակներէն ներս, յըստակ կը դառնայ հրայրքը ներքին խռովքին, սակայն քրիստոնէական վարդապետութեան կշիռը կու դայ գրուանի ներքեւ զնելու ամէն ինչ: Նոյն ատեն անիկա կը գիմէ ներկնաւորին եւ ոյժ կը խնդրէ անկէ դիմանալ կարենալու համար այս մարտիրոսութեան: Մերթ կը փորձէ վերլուծել ու տարազել պատահարները կամ տեսակցութիւններ իշխանաւորներու հետ՝ սակայն չի հասնիր վերջնական եզրաւանդումներու: Ամբողջ գործին մէջ լոկ մէկ տեղ Ճէյբըպսըն կ'նկարագրէ, թէ՛ «կամաց կամաց շատ յատկ եղաւ թէ ի՞նչ էր թուրքերուն նպատակը: Շատ պարզ էր: Բնաջնջել հայ ազգը, շատ ծանր չարչարանքներով՝ որքան որ կրնային՝ ջարդել»: Բայց անմիջապէս ետք կու դայ

աւելցնելու, թէ «մենք միայն կրնանք աղօթել եւ խնդրել Աստուծմէ որպէսդի զօրացնէ զանոնք իրենց շարժարանքներուն մէջ եւ պահէ զանոնք հաւատացեալ մինչեւ վերջը...»:

Մարիա ձէյբըզսերնի «Օրագրութիւնը» այժմ կու գայ իր տեղը դրանելու իրմէ առաջ հրատարակուած բաղմամբիւ այն գործերուն ջով, որոնց բովանդակութեան ճշմարտութիւնը այժմ կը փորձէ ուրանալ թուրքը՝ որպէս իշխանութիւն եւ հաւաքականութիւն: Թրքական այս ուրացումին տրուած շտաշուն ապտակ մըն է հրատարակութիւնը այս գործին, որուն եթէ օր մը կատարուի ամբողջական եւ կատարեալ մէկ թարգմանութիւնը՝ մեծ ծառայութիւն մը մատուցուած պիտի ըլլայ Հայուն վերջին շրջանի պատմութեան լուսարանումին:

Թարգմանիչները ինչ կողքին տակ հրատարակած են նաեւ դանիերէն բնագիրը՝ շատ հաւանաբար այն յոյսով, որ օր մը՝ դանիերէնին լաւապէս տիրապետած մէկը կը ձեռնարկէ նոր թարգմանութեանը այս գործին, որովհետեւ՝ ինչպէս կը գրէ Ներսէս Եսայ. Բախտիկեան՝ «Բարեբախտաբար ձեպէյլի մեր բարեկամներէն, դանիերէնի ծանօթ, Թոնոց Բոնի նախկին աշակերտներէն, Պրն. Միհրան Սիմոնեան, յօժարեցաւ միասին կատարել թարգմանութիւնը: Փորձեցինք քանի մը էջ: Փորձը բաւականին յաջող դտանք: Շարունակեցինք: Մեր թարգմանութիւնը եղաւ ազատ քարգմանութիւն»:

Սրբազանը յոյս կը յայտնէ որ օր մը՝ «Երբ բնագիրը այլ լեզուով մըն ալ թարգմանուի, այն ժամանակ կ'ունենանք բառացի քարգմանութիւնը»:

Անշուշտ որ բաղձալի էր ունենալ բառացի եւ հարազատ մէկ թարգմանութիւնը գործին: Սրբազան հայրը ուրախ է կտրուստէ փրկած ըլլալուն համար ձեռագիրը: Սակայն նախընտրելի պիտի ըլլար որ հակառակս այս հրատարակութիւնը ներկայացնէր հարազատ թարգմանութիւնը այն գործին, որ իր անփոխարինելի տեղը պիտի ունենայ Հայկական Տասնհինգի լուսարանումին եւ ամբողջական ընկալումին ծառայող գործերու շարքին: Ըսինք՝ պիտի ըլլար նախընտրելի, որովհետեւ կը հաւատանք որ այսպիսի գործ մը՝ ինչպիսին է Մարիա ձէյբըզսերնի օրագիրը՝ պիտի հրատարակուի լոկ մէկ անգամ, եւ դժուար թէ անոր առաջին տպագրութենէն ետք որեւէ մէկը մտածէ անոր երկրորդ եւ այս անգամ բառացի թարգմանութեամբ հրատարակութեան մասին:

Հիմա որ լոյսին տրուած է «Օրագրութիւնը», արդար է որ անոր սփռած լոյսին տակ վերատեսութեան ենթարկուի Խարբերի ու Մեղիւրէի ոչ միայն քաղաքներուն, այլ անոնց ամբողջ շրջակայքին վերջին տասնամեակներու պատմութիւնը:

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ - ԱՇՃԵԱՆ (ԽՄԲԱԳԻՐ), «ԴԻԻԱՆ ՄԵՍՐՈՊ Դ. ԹԱՂ-
ԽԱԿԵԱՆ», Նոր Զուգա [Պէշրուք, տպ. Ալքափրես] 1979, ԼԹ + 654
էջ :

Մեսրոպ Թաղիադեանի գրական ժառանգութիւնը եղած է հարուստ
և բազմախոյզ: Որպէս բանաստեղծ, վիպասան, պատմաբան,
հրապարակադիր-խմբագիր, դաստիարակ-ժանկավարժ և թարգմա-
նիչ՝ ան հանդիսացած է 19-րդ դարու Ա. կէսի մշակութային կարկա-
ռուն զէմքերէն մէկը, որուն դործունէութիւնը ծաւալած է յատկա-
պէս Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի հայկական գաղութներուն մէջ :
Ժամանակակից՝ Ռաչատուր Աբովեանի և Միքայէլ Նալբանդեանի,
և անոնց նման նուիրեալ մը հայ ժողովուրդի աղջային զարթոնքի
լարժումին, Մ. Թաղիադեանի գործախտարար իր ժամանակին չէ արժա-
նացած ընդհանուր հետաքրքրութեան և ուշադրութեան, որոնց ար-
ժանացած են առաջին երկուքը :

Վերջին տասնամեակներուն, հայրենի բանասէրներուն և դրա-
կանագէտներուն մօտ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցած է Մեսրոպ Թա-
ղիադեանի կեանքին ու գրական-մշակութային դործունէութեան
չուրջ : Եւս ընծայուած են քանի մը արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն-
ներ, ինչպէս նաև անոր գեղարուեստական երկերն ու հրապարակա-
րական գործերը համադրող հատորներ : Առանձնապէս ուշադրութեան
արժանի են «Թաղիադեանագէտ» Ռուզան Նանումեանի՝ Մ. Թաղիադ-
եանի նուիրուած մենագրութիւնը (Երևան, 1947), ինչպէս նաև իր
կողմէ խմբագրուած Թաղիադեանի «Գեղարուեստական երկեր»ը (Ե-
րևան, 1965) և «Ուղեգրութիւններ, Յօդուածներ, Նամակներ,
Վաւերագրեր» (Երևան, 1975) հատորը : Թաղիադեանագիտութեան
համար ուշադրու ներդրում են Զ. Միրզարեկեանի «Մեսրոպ Թաղ-
իադեան» (Երևան, 1971) մենագրութիւնը, ինչպէս նաև Մ. Սանթր-
ոսեանի ու Գ. Գրիգորեանի կողմէ Մեսրոպ Թաղիադեանի նուիրուած
ուսումնասիրութիւնները :

Վերջին տարիներուն ծաւալած այս լայն հետաքրքրութեան հետ
միտակը, կը շեշտուէր այն մտահոգութիւնը թէ՛ Մեսրոպ Թաղիադ-
եանի գրական ժառանգութեան կարեւոր մէկ մասը կորսուած է, և
կամ՝ անգտանելի :

Սակայն, շնորհիւ Մեսրոպ Եպս. Աշճեանի շուրջ տասը տարուան
պրպատմներուն, բաղդատական ուսումնասիրութիւններուն և խմ-
բագրական աշխատանքներուն, վերջիններուն մէջէն ի լոյս աշխարհ կը
բերուին Մեսրոպ Թաղիադեանի գրական ժառանգութեանէն անտիպ
նիւթեր, որոս համախմբուած են ստուարածաւալ և գեղատիպ հատո-
րի մը մէջ, որ կը կրէ «Դիւան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան» խորագիրը :

և և՛ ընդդրկէ Վնտիպ Օրադրութիւններ, Երկեր և Քերթումներ, Վաւերագրեր, Նամակներ»։ «Դիւան»ին մէջ տեղ գտած անտիպ նիւթերուն կարեւորագոյն մասին փրկութիւնը կը պարտինք Յովհաննէս Քահանայ Մկրեանի, որ պատանի տարիքէն սկսեալ, հեռաւոր Պարտիզան կէն՝ բացառիկ հետաքրքրութիւն կը ցուցարեւէ Թաղիադեանի նկատմամբ, իր մօտ կը համախմբէ անոր հրատարակութիւնները, ինչպէս նաեւ անոր մահէն ետք՝ կը յաջողի որոշ ձեռագիրներու ընդօրինակութիւնները ձեռք ձգել և զուրդուրանքով պահպանել դանոնք։ Այդ բոլորը, Մկրեան Քահանայի դրադարանին հետ, սեփականութիւնը կը դառնան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, երբ այս վերջինս կը հաստատուի Անթիպիսի մէջ, 1930 թ.-ին։

Մ. Թաղիադեանի կարգ մը անտիպ նիւթերն ալ Ալեքան Եպս. կը գտնէ Նոր Զուղայի արխիւներուն մէջ, երբ 1974-1977 թթ.-ուն առաջնորդական պաշտօնով կը գտնուէր հոն։

Եթէ «Դիւան»ի նիւթերուն կարեւորութիւնը անուրանալի իրողութիւն է, նոյնքան կարեւոր է նշել այն հսկայական աշխատանքը, զոր կատարած է Մեսրոպ Եպս. Ալեքան, գիտական մօտեցումով և հասկացողութեամբ։ Հատորին յառաջարանով՝ ան, հիմնուելով արխիւային անտիպ նիւթերու վրայ, հարադատօրէն ստեղծած է միջավայրը Նոր Զուղայի և Հնդկաստանի հայկական դպրոցներուն, որոնց մէջ գործած և ստեղծագործած է լուսաւորիչ Մ. Թաղիադեան, որ 1850-ական թուականներու վերջերուն գրաւած է Մ. Նալբանդեանի ուղարկութիւնն ու արժանացած անոր գնահատանքին։

«Դիւան»ի կարեւորագոյն ու միաժամանակ ամենէն ընդարձակ մասը կը կազմէ «Օրադրութիւն»ը (էջ 1-169)։ «Հեղիկ Հզակեաց»ը (էջ 207-255) անտիպ թարգմանութիւն մըն է, որուն կը յաջորդեն «Թանգարան Թաղիադեանց» (էջ 257-302) երկարաչուն բանաստեղծութիւնը, որ մնացած է կիսաւարտ, և «Բառարան Իմն Փոքրիկ և Համառօտ»ը (էջ 303-328)։ Հետաքրքրական է՝ Մեսրոպ Թաղիադեանի գլխավոր աւելի տարողական դարձնող՝ «Մոցուած էջեր»ը (էջ 329-402), որուն մէջ կը մտնեն Թաղիադեանի կարգ մը «պատառիկներ»ն ու նամակները, ինչպէս նաեւ Թաղիադեանի և անոր անմիջական շրջապատին հետ առնչուող «Վաւերագրեր»ը։ «Դիւան»ի Դ. մասը կ'ընդգրկէ Մկրեան Քահանայի կիսաւարտ մնացած «Կենսագրութիւն Մեսրոպիայ Դաւթեան Թաղիադեանց» (էջ 403-492) աշխատանքութիւնը։ (Այս վերջինը չլիթնէլ նոյն Մկրեանի կողմէ Թաղիադեանցի կենսագրութեան նուիրուած, և լոյս ընծայուած (Թիֆլիս, 1886 թ. և 1893 թ.) հրատարակութիւններուն հետ)։

Գեղեցիկ և օգտալատ իրադրծում մըն է Մեսրոպ Եպս.-ի կողմէ «Յաւելուած» բաժինով տրուած Մ. Թաղիադեանի հրատարակած ա-

ոսնձին զործերուն, ինչպէս և բանաստեղծութիւններուն, խմբադրած թերթերուն, ու անոր մասին դոյութիւն ունեցող աղբիւրներուն և զրախնութեան մատենագիտութիւնը, բառարանը, իւրաքանչիւր անտիպ զործի առանձին ծանօթագրութիւնները: Իսկ հատորի վերջաւորութեան կցուած անձնանուններու, տեղանուններու և նկարներու ցանկերը՝ «Դիւան»ին օգտագործումը հեշտացնելու կը ծառայեն: Սակայն, հոս հարկ է կատարել մատնանշում մը: Անձնանուններու ցանկերու պատրաստութեան ժամանակ, պատմական դէմքերու անունները կը արուին այնպէս՝ ինչպէս կը յիշատակուին անոնք, իսկ նորագոյն շրջանի անձերու պարագային՝ անոնք կը յիշատակուին մականուններով:

Մեկոյց կ'ուզենք րծախնդիր ու զիտական աշխատանքով ու խմբագրութեամբ «Դիւան»ի հրատարակութիւնը լոյսին կը բերէ՝ Մ. Թադիսպեանի անտիպ զործերուն կարեւոր մէկ մասը, որուն որպէս հետեւանք մեծ հայրենասէրին դիմադիծը կը դառնայ աւելի պայծառ, իսկ զրական զործունէութեան տարողութիւնը աւելի շօշափելի: «Դիւան»ի հրատարակութիւնը, միաժամանակ՝ հայ մշակոյթի կեդրոններուն ու զործիչներուն կ'ընէ անհրաժեշտ թելադրութիւնն ու յիշեցումը՝ թէ ժամանակը եկած է, ու նոյնիսկ անցած, որ զանազան վայրերու և կեդրոններու մէջ անխնամ ու անկազմակերպ թողլըւած արխիւները մէկանգամբնդմիշտ ենթարկուին զիտական դասաւորումի, նախ զանոնք փրկելու համար փճանալու վտանգէն, և ապա՝ զանոնք դարձնելու համար հանրամատչելի, զիտական լայն շրջանակներու մէջ օգտագործելի զարձնելու մտահոգութեամբ:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԵԼԵԱՆ

ՀԱՅԿ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՕՐԱՑՈՑՑՆԵՐԻ ԵՒ ՏԱՐԵՑՈՑՑՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ (1513–1973)», Երեւան, Հրատ. Ալ. Միսսմիկեանի անուան Հանրապետական Գրադարանի, 1976, 318 էջ:

Վերջին տարիներուն մեծ թափ ստացած է մատենագիտական ցանկերու պատրաստութիւնն ու հրատարակութիւնը: Այս դժով կարեւոր տեղ կը զբաւեն յատկապէս հայ պարբերական մամուլի համահաւաք ու մասնակի մատենագիտական աշխատութիւնները: Այսօր, բազմաթիւ բանասէրներ և զիտաշխատողներ, մանաւանդ հայրենիքի մէջ, լծուած են այս աշխատանքին, քանզի կերպով զիտակցելով մատենագիտական աշխատութիւններու ներկայացուցած անհրաժեշտութեան և

կարեւորութեան: Այս վերջիններէն է Հայկ Սալապորեան, որ տարիներու համբերատար ու տքնաջան աշխատանքով մեզի կը ներկայացընէ Հայկական օրացոյցներու եւ տարեցոյց-տարեկիրքերու մատենադիրտութիւնը, սկիզբէն մինչեւ 1973 թ.:

Վերեւ յիշուած բնոյթի հրատարակութիւններէն մին կը հանդիսանայ երկար ժամանակ Հայ տպագրութեան առաջին դործը համարուող Յակոբ Մեղապարտի հրատարակած «Պարզատումար»ը (Վենետիկ, 1513): Հայկ Սալապորեան, իր մատենագիտութեան սկիզբը, տալէ ետք «օրացոյց»ի «ծննդոց»ը, այսպէ՝ «Օրացոյց տերմինի հասկացութիւնը» հայերու մօտ, կ'ուրուագծէ «Հայկական Տպագիր Օրացոյցի Պատմութիւնը», ուր հանգամանօրէն կ'անդադառնայ «Պարզատումար»ին եւ անոր յաջորդող նմանօրինակ հրատարակութիւններուն, օգտագործելով բանասէրներուն Հայթայթած բոլոր տեղեկութիւնները:

Հայկ Սալապորեանի պրպտումներէն ի յայտ կու գայ որ «օրացոյց» հասկացողութեան մէջ ինկող հրատարակութիւնները հայերու մօտ ծանօթ են զանազան անուններով — պարզատումար, տոմար, տումար, տօնագիր, եղանակ, զաղամիա, տարեցոյց, տարեկիրք (1), ընկեր հայկական, յուշատետր, արմանխ, էֆիմերօւ, կադանդացոյց, տօնամակ, եւն.: Միաժամանակ, առաջին անգամ ըլլալով, Հայկ Սալապորեան կը պարբերականացնէ Հայկական տպագիր օրացոյցի շուրջ 460—ամեայ պատմութիւնը, զայն բաժնելով երեք «փուշերու. Ա. փուշ՝ 1513—1800, Բ. փուշ՝ 1801—1915, Գ. փուշ՝ 1916—1973: Ապա ան կու տայ իւրաքանչիւր շրջանի օրացոյցներուն առանձնայատկութիւնները, անոնց պատրաստութեան ճամբով արձանագրուած դարդացումներն ու իրադործումները՝ հետաքրքրական մէջբերումներու օգտագործումով:

Ըստ Հայկ Սալապորեանի, 1513 թ.էն մինչեւ 1973 թ. լոյս տեսած են աւելի քան հազար օրացոյցներ եւ տարեցոյցներ, որոնցմէ ան կը ներկայացնէ իրեն ծանօթ 850—ը, որոնք կարելի եղած է տարիներու ընթացքին հաւաքել եւ մատենագրել, օգտագործելով Հայաստանի դրաղարաններու հաւաքածոները, ինչպէս նաեւ պարբերական մամուլ:

1. «Տարեգիրք» հասկացողութիւնը կը կարօտի յոսակացումի, որուն կ'արժէ անդրադառնալ առանձին: Սակայն, հոս հարկ է նշել որ Հ. Սալապորեանի մատենագիտութեան մէջ տեղ գրուած բազմաթիւ «տարեգիրք» (օրինակ՝ «Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս», հայկ. վարժարաններու կողմէ հրատարակուած տարեգիրքեր՝ «Նուիրում», «Սիման», «Հորիզոն», եւ., ինչպէս մանա զոտ գրական տարեգիրքեր), ոչ մէկ ազերս ունին «օրացոյց» հասկացողութեան հետ:

լի եւ այլ հրատարակութիւններու մէջ լոյս տեսած յայտարարութիւններն ու յիշատակութիւնները:

Զարմանալիօրէն, Հայկ Ռաչատրեան փորձ չէ կատարած օգտուելու Վենետիկի, Վիեննայի, Երուսաղէմի, Բարիդի, Պէյրութի, Նոր Զուլայի եւ սփիւռքահայ այլ կեդրոններու զբաղարաններէն, մանաւանդ որ ինք անձնապէս ալ կ'ընդունի թէ նման պարագայի մը «այս մատենագիտութիւնն աւելի կը շահէր»: Իսկ մենք կ'ունենայիք շատ աւելի ամբողջական, նուազ թերիներով լեցուն մատենագիտութիւնն է:

Հայկ Ռաչատրեանի մատենագիտութեան մէջ չնչուած անուններէն որպէս օրինակ կարելի է յիշատակել՝

ՕՐԱՅՈՅՑ Ամի Տեառն 1823, Հայոց Թուականիս 1272 եւ Փոքր Թուոյս 208: Աշխատասիրեալ Պարոն Մարտիրոսի Մկրտչեան: Կալկաթա, տպարկեալ յՕՃանասփրսեանց Տպարանի, ի 1 Յունուարի, յամի Տեառն 1823, 61 էջ:

«ՀՈՍՆՈՍԻ ՏԱՐԵՑՈՅԸ»: Խմբագիր՝ Փայլակ Գօլանճեան: Կ. Պոլիս, տպ. Բարսեղեան, 1914: 134 էջ:

ԿԻԼԻԿԻԱ ՍԱԼՆԱՄԷՍԻ: Ա. տարի, 1918: Նիւ Եորք, տպ. Հայկ, 1918: 224 էջ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ: Տարեգիրք 1941 տարուոյ: Հեղինակ՝ Վահան Զարդարեան: Գահիրէ, 1940: 114 էջ: Նոյնին՝ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ: Տարեգիրք 1942 տարուոյ: Նոր Շարք, Բ. տարի: Գահիրէ, 1941: 94 էջ:

ՕՐԱՅՈՅՑ-ՆՕԹԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՏՐ: Հրատ. Համազգայինի Շնչան Փալանճեան: Ճեմարանի: 1970-71 տարեշրջանէն սկսեալ: Պէյրութ, տպ. Համազգային, 1970 թ.էն սկսեալ: [386] էջ:

Կ. Պոլսոյ Ուսուցչական Հիմնարկը 1966 թ.էն իվեր լոյս կ'ընծայէ սեղանի օրացոյցներ:

Տակաւին, բաղձաթիւ յիշատակուած սեղանի կամ զրպանի օրացոյցներ ունեցած են նաեւ նոյնանուն պատի օրացոյցներ. ԿԱՆԹԵՂ (տես՝ թիւ 669), ՆԱՅԻՐԻ (թիւ 642), ՐԱՅՖԻ (թիւ 560):

Զնչուած անուններուն կողքին, մատենագիտութեան մէջ մտած բաղձաթիւ տարեգիրք-տարեցոյցներու պարագային արձանագրուած են հիմնական, կարեւոր սխալներ, թերիներ: Բաւականանաք մի քանի ցցուն օրինակներով.

Ընդհանուր թուահամարի 448-ով եւ 449-ով տրուած տարեցոյցներուն միջեւ ակնբերեւ չփոթ կայ: Նոյն տարեցոյցն է որ տրուած է Երկու անգամ, տարբեր մանրամասնութիւններով: Ծիշդը պիտի ըլլայ՝ ԽԵԼՕԳ ԴԱԽԻԹԻՆ ՏԱՐԵՑՈՅԸ ԿԱՄ ՊՈԶՈՎ ԱՍՏՂԻԿԸ: Մարտիս, տպ. Ալիս, 1928: 30 էջ:

Ընդհանուր թուահամարի 359-ով յիշատակուած Արմենակ Մելիք-

եանի «Արշալոյս» տարեգիրքին, եւ 368-ով տրուած Մելիք Շահի «Աւետիս» տարեցոյցին միջեւ ալ կան հիմնական շփոթներ: Ըստ Հ. Խաչատրեանի, առաջինը լոյս տեսած է 1919-1921 թթ.ուն, այսինքն՝ երեք հատոր, իսկ երկրորդը՝ 1920-1921 թթ.ուն, այսինքն երկու տարի: Մինչդեռ, Արմենակ Մելիքեանը (ծածկանուն՝ Մելիք-Շահ) լոյս ընծայած է ընդամենը երեք տարեգիրք, տարբեր անուններով, սակայն մէկը միւսին շարունակութիւնը նկատած է: Այդ երեք հատորներուն շարքը եղած է հետեւեալը.

ԱԽԵՏԻՍ: Տարեգիրք: Խորատիւ: Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Արմենակ Մելիքեան եւ Համագաստ Պատկան: Մանչուլի (Մանչուրիա), 1919:

ԱԽԵՏԻՍ: Ամերիկահայ երգիծարանական տարեցոյց: Պատրաստեց՝ Մելիք-Շահ [Արմենակ Մելիքեան]: Բ. տարի, 1921: Ֆրէզնո, [1920]: 121 էջ + 7 չթուագրուած էջ:

ԱՐՇԱԼՈՅՍ: Պատկերազաղ տարեգիրք: Գ. տարի, 1922: Պատրաստեց՝ Արմենակ Մելիքեան: Ֆրէզնո, տպ. «Ասպարէզ» [1921]: 160 էջ:

Վերոյիշեալ թերիներէն անկախ, բազմաթիւ են էջաթիւի, հրատարակչներու եւ խմբագիրներու, տպագրութեան թուականներու հետ առնչուող շփոթներն ու սխալները: Օրինակ՝ դրախտուող հատորի 333, 504 եւ 771 համարակալումներով ներկայացուած անունները անհրաժեշտ է սրբագրել հետեւեալ ուղղումներով.

Թիւ 333 - ՆՈՐ ՄԵՐՈՒՆԴԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ: Ա. տարի, 1916: Հեղինակ՝ Յարութիւն Պ. Փափաղեան (Արի-Արանց): էջաթիւ՝ ԺԴ + 208 էջ:

Թիւ 503 - ՎԻԹՈՇ-ԱՐԱՐԱՏ Պուլկարահայ տարեգիրքը ունեցած է հրատ. յանձնարտւածք մը, որուն խմբագրական մարմինը բաղկացած է՝ Տ. Մարտիրոսեանէ, Յար. Պօղոսեանէ եւ Հրանդ Հրահանէ:

Թիւ 771 - ԴՐԱԶԱՐԿ: Յիշատակուած հատորներուն խմբագիր՝ Տիրայր Վրդ. Փանոսեան:

Կատարուած յաւելումներուն ու սրբագրութիւններուն ցանկը կարելի էր աւելի երկարել: Հայի Խաչատրեան ինք ալ կ'ընդունի առկայութիւնը թերիներու, երբ կը յայտնէ. «Հաճելի կը լինէր, իհարկէ, որ մատենագիտութիւնը լինէր ամբողջական ու անթերի: Օրացոյցների համար դա անկարելի է...» (էջ 74): Կարելի չէ համաձայն չգտնուիլ կատարուած հաստատումին: Սակայն, միշտ կարելի է շատ մը թերիներէ ու բացայայտ սխալներէ խուսափիլ, քիչ մը աւելի բժանդորութիւն ցուցարբերելով, եւ առաւելագոյն չափով օգտագործելով գոյութիւն ունեցող կարելիութիւնները:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԲԱԶԻՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱՅԵԱՆ, «ՈՍԿԷ ԵՂԹԱՅ», «Սովետական Գրող»
հրատարակչություն, Երևան, 1979, 376 էջ:

Թատերադիր, բանաստեղծ ու վիպագիր, Բազրատ Ուլուբաբե-
կան աւելի քան տասնամեակ է մը ի վեր նուիրուած է նաեւ պատմա-
դրութեան: Հայագիտական ու դրական մամուլի էջերուն մէջ հրա-
տարակած պատմա-բանասիրական իր բազմաթիւ յօդուածներէն
անկախ, 1975 թ.-ին, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութեան կողմէ
առանձին հատորով հրատարակ կը դրուի նաեւ անոր «Խաչենի Ի-
խանութիւնը 10-16-րդ Դարերում» (454 էջ) ընդարձակ մենագրու-
թիւնը, որ Պատմական Հայաստանի Արցախ աշխարհի հիմնական մէկ
մասին նուիրուած, իր տեսակին մէջ առաջին՝ աշխարհա-պատմադի-
տական ամբողջական ուսումնասիրութիւնն է: «Խաչենի Իխանու-
թիւնը», որ օրկանական շարունակութիւնը ըլլալ կը թուի նոյն հեղի-
նակին «Արցախի Պատմութիւնը Հնագոյն ժամանակներից Մինչև
10-րդ Դարը» անտիպ մենագրութեան, վերջին տասնամեակի սովե-
տահայ պատմագրութեան ակնյայտ նուաճումներէն մէկը կարելի է
նկատել:

«Ոսկէ Եղթայ» խորագրին տակ հրատարակուած պատմադի-
տական այս հատորը, առանմէկ առանձին գլուխներով կու տայ հայ-
ուսական յարաբերութիւնները՝ սկսած հայ եւ ռուս ժողովուրդնե-
րու առաջին հանդիպումներէն (5-րդ, 7-րդ եւ 10-րդ դարեր) մինչև
1828 թ.-ի Թուրքմենչայի դաշնագիրը, կնքուած՝ Ռուսաստանի եւ
Իրանի միջև:

Եթէ ճիշդ է որ հեղինակը պատմական ընդարձակ ժամանակա-
շրջանի մը վրայ բացած է իր լուսարձակը, ճիշդ է նաեւ որ ան օղ-
տադրածուած ու ապահով ճանապարհները չէ որդկորած իր ստանձ-
նած պատասխանատու առաքելութիւնը իր լրումին հասցնելու հա-
մար:

Բազրատ Ուլուբաբեկան յանդուին նախաձեռնութեամբ կը սկսի
իր պրպտումներուն, 5-10-րդ դարերու հայ մատենագիրներուն մօտ
գտնելու համար վաւերական վկայութիւնները հայ եւ ռուս ժող-
ովուրդներու առաջին հանդիպումներուն: Նախաձեռնութիւն մը, որ
իր աւարտին կը հասնի յաջողութեամբ՝ «Ռոսոսոթքներից Մինչև
Ռուդիկք» (էջ 3-24) խորագրեալ գլուխին մէջ:

Ապա՝ հեղինակը ամբողջական քննութեան տակ կ'առնէ «Սլա-
ւոնական Կիւելի ու Հայկական Կուառի Մասին Պատմող Աւանդութիւն-
ները» (էջ 25-64), ուր ան վերարժեւորումի կ'ենթարկէ Զենոբ Գլակի

Ասորիի եւ Յովհան Մամիկոնեան Եպս-ի անուններով մեղի հասած «Պատմութիւն Տարոնայ» աշխատութեան տեղեկութիւնները՝ առըն-շուած՝ խնդրոյ առարկայ հարցին հետ :

«Աղթամարից Բողոյիւրովա» (էջ 65-83) գլուխով, Ուլուրարեան, մեկնելով ճարտարապետական կառոյցներու նմանութիւններէն, ինչպէս նաեւ օգտագործելով աւանդութիւնները, «վարպետ ճարտարապետի նշանը», մատենագրութեան մէջ գտնուող փաստերն ու պատմական տուեալները, կը հասնի այն եղբակացութեան, «որ 12-րդ դարի կէսին Աղթամարի միջնորդութեամբ Վլադիմիր-Սուզ-դաւեան երկիր թափանցած արեւելեան ճարտարապետական ձեւերը ստեղծագործական հրաշագործ դեր են ունեցել ուսանական բարերեր հողի վրայ : Ստեղծագործական այս միջավայրում, հարաւից եկած եւ սեփական աւանդոյթների խառնձեւմամբ ուսւ շինարարները սովորեցին քարը խօսեցնելու կախարդական արուեստը եւ, նախ, Վլադիմիր քաղաքի Ուսպնիսիլու եկեղեցում ու Բողոյիւրովայի շինութիւններում, ապա Դիմիտրեւեան ու Գէորգիւեան տաճարներում հասան քարաքանդակ յարդարանքի այնպիսի կատարելութեան, որն անհասանելի բարձունք է մնում ուսանական ճարտարարուեստի սմբողջ պատմութեան մէջ» (էջ 83) :

«Ոսկէ Շղթայ» հատորին ամենէն հետաքրքրական հատուածներէն մէկը կարելի է նկատել «Մեծափառ Եկեղեցին Ընուկաց» (էջ 84-145) գլուխը, ուր հեղինակը հանդամանօրէն կը ներկայացնէ քրիստոնէական եկեղեցւոյ ճարտով ստեղծուած հայ եւ ուս ժողովուրդներու յարաբերութիւնը : Ուլուրարեան մանրամասնօրէն կը խօսի Կովկասէն դէպի Հիւսիս հայ քրիստոնեայ քարոյշներու տարած աշխատանքին, ինչպէս նաեւ ուսանական եկեղեցիին մէջ Գրիգոր Լուսաւորիչի վայելած յատուկ ուշադրութեան մասին : «Յիւրաի է, օրինակ», կը գրէ հեղինակը, «որ հնուց ի վեր ուսաց ուղղափառ եկեղեցին ամէն տարի Սեպտեմբերի 30-ին նշէ է «Մեծ Հայքի առաջին եպիսկոպոս սուրբ մարտիրոս Գրիգորի» յիշատակը» (էջ 128) :

Յաջորդ երեք գլուխները՝ «Պարաքը Հատուցմամբ է Գեղեցիկ» (էջ 146-150), «Կու Տաս՝ Ըստամպոլ Տուր Ինձ» (էջ 151-165) եւ «Մի Առեղծուածի Հետքերով» (էջ 166-177), յաջորդաբար կը խօսին 16-րդ դարուն՝ Իւան Ահեղի բանակներուն մէջ ծառայող հայ զինուորներուն, Սուլթան Մուհամմետ Փաթիհի՝ Կ. Պոլիսը դրաւող բանակին մէջ գործող՝ բռնի թրքացած ուս նետոր իսկնեղերի (Ակեքանեղը) «պատմութեան» մէջ յիշատակուող հայերուն (որոնք կը դանուէին Կ. Պոլիսը պաշտպանող բելգանդական բանակներուն մէջ), եւ Գրի-

դոր Կաթողիկոս Հասան Զալալեանի քրիստոնէութիւնը ուրացած ըլլալու առեղծուածին մասին :

«Ոսկէ Շղթայ»ի երեք գլուխները՝ «Խորայէլ Օրին եւ Հայոց Վերջնական Դիմադարձը Դէպի Ռուսաստան» (էջ 178-205), «Յովսէփ Էմին. Հայոց Ազատագրութեան Մեծ Նուիրեալը» (էջ 206-255), եւ «Յոյսերի Փթթումը» (էջ 282-336), եթէ իրենց բովանդակութեամբ նոր խօսք չեն հայ պատմագրութեան մէջ, սակայն եւ այնպէս հարուստ են որոշ լրացումներով եւ ճշգրտումներով, եւ անխուսափելի մասը կը կազմեն «Ոսկէ Շղթայ»ի հանգրուանային դարգացումին :

«Հայ Ժողովրդի «Առանձնայատուկ Ողին»» (էջ 256-281) կը խօսի հայ եւ ռուս առևտրական յարաբերութիւններու մասին, ինչպէս նաեւ կը պարզարանէ այն իրողութիւնը, «որ Ռուսաստանում առևտուր անող հայ խոջաններն ու նրանց գործակալները միայն հասարակ վաճառականներ չէին, այլ նաեւ իրենց ժողովրդի ազատագրութեամբ ու բարօրութեամբ մտահոգուած մարդիկ, որոնք երբեք էլ առիթը բաց չէին թողնում ռուս բարեկամներին ու պետութեան մեծաւորներին ներկայացնելու պարսիկ ու թուրք բռնապետների ճիւղաններում հեծող հայ ժողովրդի վիճակը» (էջ 269) :

Աշխատասիրութեան վերջաւորութեան «Յաւելուած»ը (էջ 337-375), փաստօրէն առանձին փոքր ուսումնասիրութիւններու շարք մըն է, որ նուիրուած է հատորի բովանդակութեան հետ աղբստուած զանազան հարցերու յաւելեալ լուսարանութեան ու պարզարանումին :

Բ. Ուլուարեանն ամբողջ հատորը աշխատասիրած է մատենագրական ու վաւերագրական հարուստ փաստերով, խզճամբաւ պատմարանի անաչառութեամբ, ու ճշմարտութիւնը լոյս աշխարհ բերելու անդիջող տրամագրութեամբ :

«Ոսկէ Շղթայ»ի գլխաւոր առաքինութիւններէն մէկն է նաեւ անոր լեզուն, որ կը յաջողի անմիջական մթնոլորտ մը ստեղծել ընթերցողին մօտ :

Բ. Ուլուարեանի իսկ բառերով՝ «... ճշմարտութիւնն ասելը, ճշմարտութեան որդեգրուած լինելը արդէն ինքնին տաղանդի նշան է, իսկ ճշմարտութիւնը բարձրարուեստ ձեւի մէջ ասելը՝ տաղանդի իրական ապացոյց» (էջ 53) :

Անյարան կարելի է ըսել որ «Ոսկէ Շղթայ»ն «տաղանդի իրական ապացոյց» է :

Վ.Ս. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, «ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՆՏԸ», «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1978, 184 էջ:

Նոր ժամանակներու պատմագրութեան ամենէն ծանօթ անուններէն մէկն է Փրոֆ. Վարդան Պարսամեան, որուն դիտական հետաքրքրութեան դիտարկումները կը կազմէ 18-19-րդ դարեր ընդգրկող ժամանակաշրջանը: Հայ ժողովուրդի պատմութեան տուեալ ժամանակաշրջանին նուիրուած են անոր՝ «Յարիզմի Գաղութային Քաղաքականութիւնը Հայաստանում» (Երևան, 1940), «Հայ Ազատագրական Շարժումների Պատմութիւնը» (Երևան, 1958), «Դեկարրիտները Հայաստանում» (Երևան, 1959), «Հեհնայի Մասնակցութիւնը Դաւիթ-Յեկի Ազատամարտութեանը» (Երևան, 1962), եւ «Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, 1801-1917 թթ.» (Երևան, 1967) մենագրութիւնները: Վերջինը՝ երրորդ հատորն է Հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած չորսհատորեակին:

«Ռուսաստանը եւ Հայ ժողովուրդի Պատմական Բախտը» մենագրութիւնը՝ փաստական հարուստ նիւթերու վրայ կ'ուրուագծէ հայաստանական պատմական կապերը 18-րդ դարու սկիզբէն մինչեւ 20-րդ դար, եւ այդ ժամանակաշրջանին մէջ Հայ ազատագրական շարժումներուն անցած հանգրուանները, անոնց հիմնական դրուագներուն, պատմական նշանաւոր դէպքերուն ու դժգոհութեան հետ:

Քաղաքական դէպքերու ու դժգոհութեան ուրուագծումին կողքին, մենագրութեան մէջ յատուկ ուշադրութեան կ'արժանանան նաեւ դադութիւններու անտեսական ու հասարակական գործունէութիւնները, ու անոնց բերած նպատուը Հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարի հռոյտներին. «18-րդ դարի երկրորդ կէսին Պետերբուրգի Հայ գաղութը դարձել էր հայ-ռուսական քաղաքական յարաբերութիւնների հանդուցակէտ: Լազարեանները դառնում էին այդ յարաբերութիւնների կեդրոնում, կարելի է ասել՝ ղեկի մօտ: Անոնց Լազարեանների՝ հայերին ու Հայաստանին վերաբերող գրեթէ ոչ մի հարց արժանիք չէր մտնում ու ընթացք չէր ստանում» (էջ 52), կը գրէ Փրոֆ. Պարսամեան:

Փրոֆ. Պարսամեանի ներկայ աշխատասիրութեան տուածնաշատութիւններէն մէկն ալ պէտք է նկատել՝ Հայ ազատագրական պայքարի պատմութեան դուրընթաց դարգացող ու ձեւաւորուող քաղաքական մտածողութիւններուն ու արեւելումներուն ներկայացումը:

Հատորին մէջ հրատարակուած վաւերագրներու եւ այլ նկարներու շարքին մէջ հետաքրքրական նորութիւն է հեղինակին կողմէ յայտնաբերուած Իսրայէլ Օրիի նկարը (դորձ՝ Ա. Մաշինեանի):

«Ռուսաստանը եւ Հայ ժողովուրդի Պատմական Բախտը» հեղինակին կողմէ նոր պատմագրութեան համար օգտաշատ ներդրում է:

Ե. Հ. Ք.